

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 1473-1493, January 2013

TARSUS'TA TARIMSAL COĞRAFYA VE ÜRETİM (1830-1856)

*THE AGRICULTURAL GEOGRAPHY AND PRODUCTION OF TARSUS
(1830-1856)*

Dr. Songül ULUTAŞ

Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Abstract

Having established the first settlements primarily around water's edge in Anatolia is an indication of the productivity of the geographic structures. So that the first and the great civilizations are known to be improved in the water's edges. Tarsus is one of the oldest settlements established in Anatolia. The settlement was established right next to the Cydnus river (Tarsus/Berdan) which is identified with the history of the city. This geographical structure has allowed each term to remain alive and productive in agricultural sense. The river combined with wide and fertile soil provides a wide variety of agricultural products. For that reason, the region is one of the places defined as the grain barn in Anatolia. Beside the region geography which was quite suitable for agricultural, the Ottoman economy followed an agricultural based path, created the environment for people of Tarsus to provide a living from agricultural production. In the area almost in every settlement which located in rural areas agricultural production was done in absolute terms. Although this production was at the subsistence level in the examined process, it had an important share especially in the central subsistence and domestic trade accounted for a little bit.

In our study, primarily the geographical possibilities effected the agricultural production in Tarsus are explained. By moving from this background information is given about agricultural areas in which production done. Providing information about agricultural products grown in these areas, the analyzes are carried out about the agricultural life of Tarsus. By taking into account the process which is analyzed is a turning point for agriculture of region, the factors triggering development are discussed. Thus, explaining the situation of agricultural production in this period, also is tried to establish connections with the general conjuncture.

Key Words: Tarsus, Agricultural Geography, Agricultural Production.

Öz

Anadolu'da ilk yerleşimlerin öncelikle su kenarlarında kurulmuş olması bu coğrafi yapıların verimliliğinin bir göstergesidir. Öyle ki ilk ve büyük uygarlıkların da su kenarlarında gelişmiş olduğu bilinmektedir. Tarsus, Anadolu'da kurulmuş en eski yerleşim yerlerinden biridir. Yerleşim kentin tarihiyle özdeşleşmiş olan Cydnus (Tarsus/Berdan) Nehri'nin hemen yanına kurulmuştur. Bu coğrafi yapı kentin tarımsal anlamda her dönem canlı ve verimli kalmasına olanak tanımıştır. Geniş ve verimli topraklarla birleşen nehir bölgede çok çeşitli tarımsal ürünlerin yetişmesini sağlamaktadır. Bu nedenle bölge Anadolu'da tahıl ambarı olarak tanımlanan yerler arasında yer almıştır. Bölge coğrafyasının tarım yapılmasına oldukça uygun oluşunun yanı sıra Osmanlı ekonomisinin tarıma dayalı bir yol izlemesi Tarsus halkının da büyük oranda geçimini tarımsal üretimden sağlamasına ortam hazırlamıştır. Bölgede kırsal kesimde yer alan hemen hemen her yerleşimde mutlak surette tarımsal üretim yapılmaktaydı. Bu üretim incelenen süreçte her ne kadar geçimlik düzeyde olsa da özellikle merkez iaşesi ve az da olsa iç ticarete oneli bir paya sahipti. Çalışmamızda öncelikle Tarsus'ta tarımsal üretimi etkileyen coğrafi olanaklıklar açıklanmaktadır. Bu arka plandan hareket ederek bölgede üretim yapılan tarımsal alanlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bu alanlarda yetiştirilen tarımsal ürünler hakkında bilgi verilerek Tarsus tarımsal hayatı hakkında analizler yapılmaktadır. İncelenen sürecin bölge tarımı için bir dönüm noktası olması dikkate alınarak gelişmeyi tetikleyici faktörlere değinilmiştir. Böylece bu dönemde tarımsal üretimin durumu açıklanarak genel konjonktür ile bağlantılar da kurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Tarımsal Coğrafya, Tarımsal Üretim.

Tarsus'un Tarımsal Üretimini Etkileyen Coğrafi Olanaklılığı

Çukurova Bölgesi sahip olduğu verimli topraklarla uzun yıllar Anadolu'nun tahıl ambarı olarak anılmıştır. Bölgenin tarımsal verimliliğini arttıran en önemli olanaklılık öncelikle geniş ve düz-ovalık bir araziye sahip olmasıydı. Coğrafyasında dağlık alanlar yoğun olmakla birlikte büyükçe ve oldukça verimli bir ova mevcuttu. Mersin'den başlayarak Tarsus Nehri'ne kadar olan alan Tarsus Ovası; Tarsus Nehri ile Seyhan Nehri arasında kalan alan Berdan Ovası; Seyhan ve Ceyhan Nehirleri arası Yüreğir Ovası ve Ceyhan Nehri ile Misis Dağları arasındaki kesim ise Misis Ovası adıyla anılmaktadır. Çukurova Bölgesi'nin tarihsel değişim sürecinde, verimli ovaları ve bu ovalara can veren nehirleri etkili olmuştur. Bu ovaların büyük bir kısmında tarımsal üretim yapılmaktaydı. Hatta bu bölge tahıl ambarı olarak Osmanlı Devleti ve pek çok Avrupa ülkesinin tahıl ihtiyacına cevap vermişti. 20. yüzyılın başlarında 144 köy yerleşimine sahip Tarsus Kazası'nın 2533 kilometrekarelik yüzölçümünün 1106'sı tarımsal alanı oluşturmaktaydı.¹

Nehir kenarlarında kurulan uygarlıklar, coğrafi avantajlar doğru değerlendirildiği ölçüde her zaman bir adım önde olurlardı. Bölgede dört tane büyük hareket halinde akarsu bulunmaktaydı. Bilindiği gibi su kaynağı tarımsal üretimin vazgeçilmez nüvelerinden birini oluşturmaktadır. Bölgenin güçlü akarsularından birinin Tarsus kentinden akması buradaki tarımsal üretimin zenginliğine doğrudan etki etmekteydi. Tarihteki adı "*Cydnus (Kidnos)*" olan Tarsus Nehri'nin suyunun soğuk olması nedeniyle, Araplar tarafından "*Berdan*" olarak adlandırılmıştı.² Torosların en yüksek kesimini oluşturan Bolkar Dağlarının eteklerinden kaynağını alan nehir kuzeyde Çokak, Cehennem ve Pamuk derelerinin birleşmesiyle oluşan Keşbükü Suyu ve İn, Elmalıboğaz ve Ağaçkesen dereleri ile birleşip Kadıncık Suyu adı ile güneye inmekteydi. Keşbükü ve Kadıncık kolları ise Muhat (Çevreli) köyü yakınlarında birleşerek Tarsus Nehri'ni oluşturuyordu.³ Tarsus yakınındaki bir şelaleden düştükten sonra ovaya ulaşır, kentin doğusundan hafif bir kavis çizerek Akdeniz'e dökülüyordu.⁴

¹ Süha Göney, *Adana Ovaları*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1976, ss. 123-124.

² Necati Çıplak, *İçel Tarihi*, Selim Ofset Matbaacılık, Mersin, 2003, s. 303.

³ Victor Langlois, *Eski Kilikya*, (Çeviren: M. Rahmi Balaban), Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947, s. 49; Ali Demirtaş, *İçel İli İncelemeleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 12; Afif Erzen, *Tarsus Klavuzu*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, ss. 22-24.

⁴ Levent Zoroğlu, *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Kemal Matbaası, Adana, 1995, s. 9.

Harita 1- 19. Yüzyılda Tarsus ve Çevresinin Su Kaynaklarını Gösterir Harita

Kaynak: BOA., HRT.h., 488. Haritada, yer adlarının altlarına aynı zamanda Fransızcalarının da yazılması Fransızlar tarafından yapılmış bir harita olduğu fikrini vermektedir.

Nehir üç koldan oluşan bentler aracılığıyla bütün ovayı sulamaktaydı. Tarsus merkezine suyun ulaşması ise *hark* denilen su kanalları aracılığıyla sağlanıyordu. Tarsus Nehri'nin harkları kentin ve tarım alanlarının en önemli su kaynağıydı ve verimin artmasında çok önemli bir rol oynamaktaydı. Tarsus Nehri, 1840'lı yıllarda yapılan düzenlemelerle, nehrin sağında ve solunda bulunan arazi ve bostanların su ihtiyacının giderilmesinde kullanılarak verim arttırılmıştı. Bu iş için harcanan meblağ

17.000 kuruşu bulmuştu. Nehrin imarı ve tarım arazilerinin sulanması sonucunda verim artmış, bir sene içinde sarf olunan paradan daha fazla gelir elde edildiği görülmüştü.⁵

Harita 2- Tarsus'un Tarımsal Coğrafyası ve Su Kaynakları

Kaynak: BOA., HRT.h., 1078, Hicrî 20 Şevvâl 1288.

Haritada görüldüğü gibi nehrin sol tarafından kent merkezine doğru üç adet hark ayrılmaktadır. Bunlardan en kuzeyde olanı *İnce Hark*'tır. Bir diğeri yerleşim merkezinden geçen *Şehir Harkı*'dır. Son olarak en güneyden ayrılan *Zorbaz Harkı* pek çok tarım arâzisi ve bahçenin sulama ihtiyacını karşılamaktaydı. Yukarıdaki haritada da görüldüğü üzere nehrin sağ tarafından da aynı şekilde üç kol ayrılmaktaydı.⁶ 1840'larda nehrin iki tarafında Koyuncu ve Kızıl Hark adlı iki harkın varlığından bahsedilmektedir. 1840'larda bahsedilen bu harkların temizlenmesi ve yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkan etki, tarımsal üretimdeki verim artışı sonucunun aşar

⁵ Tarsus Şer'iyeye Sicilleri (TŞS.), no: 292, s. 198, Hicri 8 Safer 1262 (Miladi 5 Şubat 1846).

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Haritalar (HRT.h.), 1078, Rûmî 29 Kânûn-ı evvel 1287.

oranlarına yansımalarıyla kendisini göstermiştir.⁷ *Kızıl Hark* ve *Koyuncu Harkı* adlı bu ve diğer harkların imarı için gereken meblağ 150.000 kuruş olarak tespit edilmiş ve devlet hazinesine iletilmişti. Ancak hazine, bu meblağın Tarsus ve çevresindeki arazilerden dört sene zarfında elde edilecek aşar gelirlerinden sağlanmasını önermiştir. Eğer dört yıl zarfında harkların bulunduğu yerdeki köy ve mezra mahsulâtları kullanılmadığı takdirde mukataalarına zam olunarak bu meblağın tahsil edileceği bildirilmiştir. Ayrıca merkez, harkların imarından sonra gerekçe gösterildiği gibi gelirlerin ve verimin artmasının gerektiğini de şart koşmuştu. Dört yıl zarfında yapılan masraflar, alınan eşyalar ve verilen yevmiyeler yıl yıl düzenlenecek defterlere kaydedilerek merkeze gönderilecekti.⁸ Böylece devam eden imar işlemleri ve harcamalar merkez tarafından kontrol altında tutulmuş olacaktı. Bu tür imar çalışmalarına sıklıkla rastlanılmakla birlikte merkez tarafından yerel kaynaklar kullanılarak muhasebe edildiği de dikkat çekmektedir. Tanzimat'ın getirilerinden biri de her türlü devlet gelirinin doğrudan doğruya devlet hazinesine girip, her türlü giderin de devlet hazinesinden ödeme uygulaması çerçevesinde doğal olarak, taşra idaresi, her türlü imar faaliyetinin masrafını karşılanması için direkt merkeze başvuruyordu. Ancak, ülke genelinde bu gibi bakıma ve onarıma ihtiyacı olan yerlerden merkez hazinesine gelen dilekçelerin artması nedeniyle bu masraflar ödenememişti.⁹

Tarsus'ta drenaj çalışmaları coğrafî şartlar ve konum itibariyle çok eskilere dayanmaktaydı. Özellikle kış aylarında bu tür çalışmalar nehir sularının taşması nedeniyle en önemli ihtiyaçlardan biri haline gelmekte ve büyük sıkıntılara sebebiyet vermekteydi. Bu nedenle çoğu zaman yerel halk tarafından kendi imkanları doğrultusunda imar çalışmaları da yürütülmekteydi. 1856'da kentin güneyinde yer alan Zorbaz Harkı, Tarsuslu Mustafa Efendi tarafından düzenlenerek, etrafındaki bahçe ve tarım arâzilerinin bu su kaynağından daha fazla faydalanması sağlanmıştır.¹⁰

Verimli, düz ve geniş topraklar zengin su kaynakları ve uygun iklim koşullarıyla desteklendiği ölçüde tarımsal ürünlerin bolluğuna ve çeşitliliğine olumlu yansımalarla bulunmaktaydı. Bu açıdan Tarsus'un tarımsal coğrafyası üretime oldukça uygun bir koşul oluşturmuştur. Bu uygun koşulların yansımalarını aşağıdaki bölümde anlatılan ayrıntılı örneklerde görmek mümkündür.

Bölgedeki Tarımsal Ürün Çeşitliliği

Tarsus'ta uygun iklimsel ve coğrafi koşulların da etkisiyle yetiştirilen tarım ürünlerinde bir çeşitlilik görülmektedir. Yetiştirilen başlıca tarım ürünleri, buğday,

⁷ BOA., İrade-i Meclis-i Vala (İ.MVL.), 73/1395, Hicrî 11 Muharrem 1262.

⁸ TŞS., no: 292, ss. 198-199.

⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül- Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, 1992, Ankara, s. 288, 291.

¹⁰ BOA., Sadaret Mektubi Kalemî Umumiye (A.MKT.UM.), 240/86, Hicrî 21 Şevvâl 1272.

arpa, pirinç, mercimek, mahlût (karışık tahıl), nohut, burçak, duhan (tütün), susam (küncü-sisam), pamuk, zeytin, keçiboynuzu (harnup), darı, soğan, bağ (üzüm) ve bahçe ürünleridir. Tarsus topraklarında, bu gibi tarım ürünlerinin yanı sıra kendiliğinden ortaya çıkan ve belgelerde "hüda-nabit" olarak adlandırılan bir tür ot yetişmekteydi. Bu bitkinin tohumundan hind yağı elde edildiğinden oldukça değerliydi. Bu nedenle Avrupalı tüccarlar, bu otun tohumlarını satın alarak kendi ülkelerine göndermekteydiler.¹¹ Özellikle yabancı tüccarlar bu ota karşı büyük rağbet göstermiştir. Bu ilgi üzerine, Adana Valisi ottan bir numune alıp Tıbbiye Mektebine göndererek tahlil edilmesini sağlamıştır. Tıbbiye Mektebi'nce yapılan inceleme sonrasında otun yetiştirilmesinde bir sakınca olmadığı anlaşılmış ve Adana Vilayeti'ne bildirilmiştir. Tohumundan hind yağı üretilmesi yabancı tüccarlar tarafından talep edilmesini sağladığı için bitkinin Tarsus ve çevresinde ekiminin teşvik edilerek çoğaltılmasına karar verilmiştir.¹² Bu bitkinin tohumundan çıkarılan yerli hind yağı üretiminin kıyyesi 18-20 kuruşa satılıyorken, Avrupa'da üretilen yağın kıyyesini 12-15 kuruşa satılmaktaydı.¹³ Tarsus'ta üretilen yağın maliyeti daha yüksek olduğundan dolayı Avrupa'da üretilenden yüksek fiyata satışa sunulmaktaydı. Bu nedenle bölgedeki yabancı tüccarlar bitkiyi işlenmemiş haliyle yurtdışına götürüp orada işleyip Osmanlı'ya daha yüksek fiyatla geri satılmaktaydı. Talebin altında yatan neden bu fiyat farkıydı. Üretim maliyetiyle ilgili yaşanan bu yaklaşımı Osmanlı topraklarından elde edilen tüm hammadde kaynakları için söylemek mümkündür.

Tablo 1- Tarsus'ta 1851 Yılı Tarım Ürünleri Öşür Gelirleri

Tarımsal Arazi	1851 Tarım Ürünleri Öşür Gelirleri				
	Buğday (külek)	Arpa (külek)	Susam (külek)	Pamuk Kozası (batman)	Bağ Öşrü (kuruş)
Elvanlı Kazası Kura ve Mezraları	174	44,50	89,50	28,00	60
Tekeli Viranı ve Çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam- ı harab Mezrası)	268	68	4	12,50	-
Baltalı, Yenice-Azaklı	169	31	-	-	-

¹¹ BOA., İrade-i Dahiliye (İ.DH.), 270/16869, Hicri 2 Recep 1269, (Miladi 11 Nisan 1853).

¹² BOA., İ.DH., 270/16869, Hicri 2 Recep 1269 (Miladi 11 Nisan 1853), Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme) A.MKT.MHM., 55/18, Hicri 15 Recep 1269, (Miladi 24 Nisan 1853).

¹³ BOA., İ.DH., 270/16869.

Mezralarında					
Hacı Bozan Mezraları	127	32	-	-	-
Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu, Helke Karyesi)	135	64	-	-	-
Ali Faki Mezraları	47	17	-	-	-
Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları	56	63	2	-	130
Kocaköy, Yüksek Mezraları	78	17	-	-	-
Karsavuran, Batras Mezraları	40	74	-	-	-
Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı Mezraları	1	8	-	-	-
Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çıngan, Uç Mezraları	-	-	-	-	-
Mahraş, Yaramış, Frengülüs Mezraları	8	48	-	-	-
TOPLAM	1103	466,50	95,50	40,50	190

Kaynak: TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

Tarımsal arazilerin de gösterildiği yukarıdaki bu tabloda söz konusu olan 1851 yılının tarım ürünleri hâsılatları açıklanmıştır. Ayrıca tabloda tarım ürünlerinin, en fazla nerelerde ve ne miktarlarda yetiştirildiği görülmektedir. Verim açısından düşük bir yıl olsa da sicillerde rastlanan ürünlere göre dağılımı veren tek kayıt bu verilerdir. Bu tabloya göre 1851 yılında toplam 1103 külek buğday, 466,5 külek arpa, 95,5 külek susam, 40,5 kantar pamuk kozası ve 190 külek bağ öşrü elde edilmiştir. Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çıngan ve Uç Mezraları hariç hemen hemen her yerde buğday ve arpa tarımı yapılmaktadır. Söz konusu bu yılda susam ve pamuk ekimi yapılan yerler ise çok sınırlıdır. En fazla buğday hâsılatı Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'ndan elde edilmiştir. En verimsiz buğday ve arpa hâsılatı ise Büyük ve Küçük Kara Hacılı ile Semt-i Hacılı Mezraları'na aittir. Arpa ise en fazla hâsılatı Karsavuran ve Batras Mezraları'ndan elde etmiştir. Elvanlı Kazası köy ve mezralarında susam ekimi yoğunluk kazanmıştır. Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam Mezraları'nda da 2 külek gibi çok az bir hâsılat elde edilmiştir. Pamuk tarımına

sadece iki yerde rastlanmıştır. Buralar, Elvanlı Kazası köy ve mezralarında, Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'dır. Ayrıca, bu ürünlerin yanında, Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam Mezraları'nda bir miktar bağcılık yapıldığı da görülmektedir.¹⁴

Tablo 1'de görüldüğü gibi 1851 yılında Tarsus'ta ağırlıklı olarak buğday ve arpa ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, 1850'de Kırım Savaşı'nın başlamasıyla ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hububat ekimine daha fazla önem verilmesidir. Ancak, 1851 yılı Tarsus için felaketlerle geçtiğinden istenilen verim alınamadığı gibi Tarsus ürün hâsılatı ciddi oranda düşüş yaşayarak 4 katı düşmüştür. Bir yıl aradan sonra 1853 yılında ise aşar gelirlerinde 12 katı artış olmuştur.

Tablo 2- Tarsus Sancağı'nda 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri

Tarsus Sancağı'nda Tarım Yapılan Yerleşim Birimleri	1850 Aşar Geliri (kuruş)	1851 Aşar Geliri (kuruş)	1853 Aşar Geliri (kuruş)
Elvanlı Kazası Kura ve Mezraları	-	3660,50	9000
Tekeli Viranı ve Çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası)	20000	3566,17	14000
Baltalı, Yenice, Azaklı Mezralarında	17200	2174,00	9000
Hacı Bozan Mezraları	14000	1632,00	-
Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu, Helke Karyesi)	12600	1885,00	8800
Ali Faki Mezraları		636,50	-
Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları	4100	1138,50	-
Kocaköy, Yüksek Mezraları	17000	998,00	-
Karsavuran, Batras Mezraları	12200	845,00	-
Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı Mezraları	16700	57,00	4100
Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çıngan, Uç Mezraları	-	7634,38	16700

¹⁴ TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

Mahraş, Yaramış, Frengülüs Mezraları	-	318,00	-
Gökçeli Kazası Mezrası	-	-	15000
Gökçeli Kazasında Bekirde Mukataası	-	-	25100
Namrun bölgesi ve Namrun Kalesi	-	-	27000
Ulaş Kazası Mezraları	-	-	11000
Tekeli Kazası Mezraları	-	-	26100
Külek Kalesi Mezra'ı	-	-	10100
Kusun Kazası Mezraları	-	-	25000
Zibil Karyesi	-	-	5000
Kuşkabaz ve Davarcı ve Denk ve Hüseyin Beğli Mezraları	-	-	14550
Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürsel oğlu, Kulak Zeamet-i Akça Koyunlu	-	-	25500
Ali Efendi oğlu Karyesi	-	-	8000
Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa Mezra'ı	-	-	4100
Deli Minnet ve Çatalgil Mezrası	-	-	4500
Kızıl Yaka Karyesi	-	-	4100
Köprübaşı ve Bevani Mezrası	-	-	4100
Zebir ve Kel Ahmed Karyesi	-	-	7000
Kürd Musa ve Delikli Yüş oğlu, İskiliç, Abdülhadi	-	-	15500
Tekfur, Mülki ve Hacı Bozan Karyesi	-	-	10000
Ali Faki ve Ballica Karyeleri	-	-	7100
Arablar denilen Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu	-	-	5000
Çayandere Karyesi	-	-	3000
TOPLAM	113800	25410,50	318350

Kaynak: TŞS, no 291, s. 189, 251, 252, Varidat Kayıtları, Miladi 1851, 1852, 1853.

Tarsus'ta önemli ölçüde ekimi yapılan bir ürün olan tütünün, 1851 tarım ürünleri hâsılatları arasında yer almadığı görülmektedir. Bunun nedeni tütün üretiminden alınan vergi kayıtlarının ayrı tutulmasıdır. Örneğin, 1853 yılına ait Tarsus Sancağı dahilinde Kusun, Kuştimur, Ulaş ve Gülek kazalarında tütün üretimi yapılan köy ve mezraların kayıtları ve bu yerlerden alınan vergilerin kayıtları ayrı defterler halinde tutulmuştur.¹⁵ Ekimi yapılan ürünler aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınmaktadır.

Tarsus ve çevresinin, pamuk üretimi için uygun iklim koşullarına sahip olduğu bilinmektedir. Bölgede pamuk tarımı, hem iç pazara hem de zamanla dış pazara yönelik olarak ticari bir öneme sahipti. Pamuğun aynı zamanda önemli bir sanayi bitkisi olduğu da görülmektedir. Dokumacılık sektörünün ve yağ üretiminin başlıca hammaddelerinden biri olan pamuğun Tarsus ve çevresinde ilk kez Müslümanlar tarafından üretilmeye başlandığı bilinmektedir.¹⁶ Tablo 8'de de görüldüğü gibi 1851'de sadece iki yerde pamuk ekimi yapılmaktadır. Bu yerler, Elvanlı Kazası köyleri ve mezraları ile Tekeli Viranı ve çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası'dır. Aynı yıl toplam pamuk üretimi ise 40,5 külektir.¹⁷ Görüldüğü gibi 1851 yılı pamuk üretimi açısından da pek verimli geçmemiştir.

Pamuk, belgelerde genellikle "koza" bazen de "penbe" olarak anılmaktadır. Pamuğun kozasından çıkarılmasında "çırçır" denilen bir alet kullanılmaktaydı.¹⁸ Pamuğun kozadan çıkarma işlemi nedeniyle pamuk ile pamuk kozası fiyatları arasında bir fark oluşmaktaydı. Örneğin, 1841'de, bir batman koza 2 kuruş iken, pamuk 15,7 kuruştur.¹⁹ Pamuk işlemecilerine ise çereci, çullah veya hallaç deniliyordu. Ağırlık ölçüsü olarak çeki, batman, kıyye ve kantar gibi ölçüler kullanılmaktaydı. Pamuklar hanlardaki kapanlarda tartılmaktaydı. Hemen hemen her terekede koza kaydına rastlanmış olunması, pamuk ekiminin her yerde az da olsa yapıldığına ve Tarsus'ta da bunun yaygınlaşmakta olduğuna işaret etmektedir.

Pamuk yüzyılın ikinci yarısına doğru bölgede dış taleplerin de yoğunlaşması doğrultusunda yetiştirilmesi desteklenen ürünlerin başında yer almaktadır. Bu konuda özellikle bölgede yaşayan gayrimüslimler ve yabancı tüccarların yoğun geliştirme çabaları dikkat çekmeye başlamıştır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Tarsus Sancağı'ndan bazı gayrimüslimlerin pamuk ekimi için Ticaret Nezareti'nden ruhsat istedikleri görülmektedir. Ticaret Nezaretine dilekçe yazan Riyail Babasyan adlı bir gayrimüslim, arazinin pamuk ekimine elverişli olduğunu ileri sürerek, yurt dışından

¹⁵ TŞS., no: 291, ss. 333-337.

¹⁶ Bilgili, *a.g.e.*, s. 431.

¹⁷ Bkz. tablo TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

¹⁸ TŞS., no: 289, s. 137, b. 17.

¹⁹ TŞS., no: 289, s. 35-36, Hicri 1257 (Miladi 1841).

pamuk ekimi için özel makine getirtip, pamuk ekim yapmak üzere ruhsat istemiştir. Ticaret Nezareti ise adı geçen gayrimüslimin bu isteğini uygun görerek gerekenin yapılmasını istemiştir.

“Tarsus Sancağı dâhilinde kâin arazi-yi haliye pamuk zira'ına elverişli olduğundan ve kendüsü mahsusen makine celb ideceğinden ziraatına ruhsat itası hakkında bazı istida'yı havi Riyail Babaysan nam kimesnenin takdim eylediği arz-ı hal manzûr-u atûfileri buyrulmak üzere leffen irsal kılınmış olmağla suret-i istida'ya nazaran iktizasının ifadesi mutavakkıf himmet-i behiyyeleridir”²⁰

“*Hımta*” ve “*şair*” olarak adlandırılan buğday ve arpa, yetiştirilen en temel tarım ürünleridir. Sicillerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Tarsus'un hemen hemen her yerinde buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Servet dağılımlarının tümünde yer alan bu iki ürün, vazgeçilmez unsurlardandı.

1851'de Tarsus'ta tarım alanlarından elde edilen buğday hâsılatı toplam 1108 külektir. Ancak, bunun 37 küleğinin aşar geliri kaydedilirken yaşararak ziyan olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl en fazla buğday hâsılatı 268 külekle Tekeli ve çevre köyleri olan Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab mezzralarından elde edilmişti. Buna karşılık en az hâsılat ise 1 külekle Büyük ve Küçük Kara Hacılı mezzraları ile Semt-i Hacılı mezzralarından elde edilmişti.²¹

Ayrıca, toplam hâsılat miktarlarından düşürülen harman sırasında gerçekleşmekte olan birtakım sarfiyatlar söz konusuydu. Örneğin, buğday harmanından sarf olunan toplam ürün 110 külekti. 10 külek döğenciye, 10 külek otlakçıya verilmişti. Ürün tarladan sevk edilirken de 45 küleği satılmıştı.²² Diğer bir buğday harmanında ise, toplam 213 külek buğday sarf olunmuştur. Harman bölgesinde ilgili her çalışana üründen verilen aynı bir dağıtım söz konusuydu. Döğenciye bargir hakkı 81, öşürcüye 63, harmandan köye nakliye 20, saman çekende 5, ekmek yapan kadına verilen ücret karşılığı 10, danacıya 3, imama 1, herkeleciye (bahçeci) 1 ve harmanı ölçene 3 külek buğday verilmiştir.²³

Arpa, buğdaydan sonra en fazla ekimi yapılan üründür. Genellikle hayvan yemi olarak kullanılan arpa, buğdaya katılıp un olarak da kullanılmaktaydı. Arpa üretiminde özellikle İbrahim Paşa'nın kaliteyi arttırmak için Mısır'dan getirttiği “*duvrak*” arpasının tohum olarak kullanılması verimi daha da artırmıştır.²⁴ Arpa harmanı kaldırılırken, 300 külek mahsulün 148 küleğini harman sarfiyatına gitmiştir. Bu kalkan arpa harmanından; döğenciye 30, dirğenciye 18, öşre 23, babacılara 15,

²⁰ BOA., Sadaret Mektubi Kalemî, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.), 393/91.

²¹ TŞS., no: 291, s. 189.

²² TŞS., no: 292, s. 206, Hicri 1262 (Miladi 1846).

²³ TŞS., no: 292, s. 206.

²⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 367.

kiracılara 10, bargirlere yem 45, danacıya 2, imama 1 ve ölçücüye 2 külek pay verilmiştir.²⁵

Tütün, Amerika'nın keşfinden sonra 16. Yüzyılda, Osmanlı Devletine girmiş ve 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Anadolu ve Rumeli topraklarında ekilmeye başlanmıştır.²⁶ 19. yüzyılda Tarsus türün üretiminde önde gelen yerler arasındaydı. Tarsus Bölgesi, tütün ekimine uygun bir toprak yapısına ve iklime sahip olduğundan, sancağın hemen hemen her yerleşim bölgesinde tütün ekimi yapılmıştır. Tütünden elde edilen gelirler, hem devlet bütçesi, hem de Tarsus için büyük önem taşımaktaydı. 1838 sonrası imzalanan ticaret antlaşmalarıyla tütünün devlete kazandırdığı gelirler daha da artmıştır. Bu nedenle devlet tütünün ekiminin ve vergisinin kontrolüne önem vermiştir. Tütünün yıllık ürün miktarı ve tütünden alınan vergiler, yetiştirildiği yerlerde tutulan defterler, atanan memurlar aracılığıyla denetlenmekteydi. İklim koşulları ve toprağın çeşidine bağlı olarak üründe bölgelere göre farklılıklar ortaya çıkmaktaydı. Yani, her bölgede yetişen tütünün kalitesi ve verimi farklılık gösterebilmekteydi.²⁷ 1853 yılında Tarsus Sancağı'nın genelinde toplam 19.085 kıyye (okka) tütün, 34 kıyye tönbeki elde edilmiştir.²⁸ Bu önemli bir miktardır. Tanzimat Döneminde Anadolu'da, en fazla tütün ekilen yer, yıllık ortalama rekoltesi 4.000.000 okka olan Trabzon Eyaleti'ydi. İzmir'de 6000 okka ve Hüdavendigâr (Bursa) Eyaleti'nde ise 50.000 okka tütün elde edilmekteydi.²⁹

Duhan ve tenbaku (tönbeki) olarak adlandırılan tütünden Tanzimat'tan önce, "Duhan Dönüm Rüsümü" ve tüccarın ödediği gümrük resmi olmak üzere iki ayrı vergi alınıyordu. Duhan dönüm rüsümü, üreticiden ekili alanın dönümünden 2,5 kuruş hesabıyla alınan bir vergiydi. Tütünden alınan gümrük resmi de diğer gümrüklerden ayrılarak, dönüm rüsümüyle birlikte ayrı bir mukataa olarak idare edilmiştir.³⁰ Tanzimat'tan sonra ise bu vergiler kaldırılarak yerine her zirai üründen alınacak olan onda bir öşür konulmuştur. Ürün üzerinden alınan öşürle birlikte, tütün ekicisinin ödemek zorunda olduğu bir de "Zer'iyeye Resmi" vardı. Ayrıca, 1840-1841 yılları arasında Tarsus'un Maliye Varidat kayıtlarında "Dönüm-ü Duhan" olarak anılan bir gelir kalemi bulunmaktadır. Tarsus'un 1840'da toplam dönüm-ü duhan mukataa bedeli 38.200 kuruştur. 1841'de ise bu miktar %209 oranında önemli bir artış göstererek 80.000'e ulaşmıştı.³¹ Bu durum, Tarsus'un tütün üretimi alanında kaydettiği çok önemli bir gelişmedir. Ekili alanın dönümünden 2,5 kuruş alındığı düşünülecek olursa Tarsus'ta tütün ekili alan toplamının 1840'ta 15.280, 1841'de

²⁵ TŞS., no: 292, s. 206, Hicri 1262 (Miladi 1846).

²⁶ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 159.

²⁷ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, s. 160.

²⁸ TŞS., no: 291, ss. 333-337.

²⁹ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 161.

³⁰ Şener, *a.g.e.*, s. 159.

³¹ BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.), no: 11808, s. 321, Hicri 1256-57 (Miladi 1840-41).

32.000 dönüm kadar olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak, özellikle vergilerin Tanzimat sonrasında bölge bölge farklılıklar göstermesi, bu çıkarımın kesinlik kazanmasını önlemektedir. 1841 yılı Adana duhan gümrüğü ise 100.000 kuruş iken, Tarsus duhan gümrüğü 80.000 kuruş olarak iltizama verilmişti.³² Bu Tarsus'un neredeyse Adana ile başa baş gittiğini düşündürmektedir.

1853 yılında Tarsus Sancağı dâhilinde toplam 247 köy ve mezrada tütün ziraatının yapıldığı görülmektedir.³³ Tarsus dâhilindeki hemen hemen her yerleşim biriminde az da olsa ekiminin yapılması, Tarsus topraklarının tütün ekimi için verimli olduğunu göstermektedir. 1853'te en fazla tütün, Gökçeli tarafındaki Çıngan Köyü'nden elde edilmiştir. Buna karşılık en az tütün üretimi görülen yerler ise ortalama 1-2 kıyve toplam hasılatla Gökçeli Kazası'nda Mersin, Günebakan ile Ulaş'ta Aynasu, Kürmenik ve Kürthane idi.³⁴

1852'de İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar, Tarsus'tan ülkelerine götürmek üzere tütün satın almaktaydılar. Bu konuda, 1852 yılına ait verilere ulaşılmıştır. "Zer'iyeye resmi"nin kaldırılmasına rağmen, duhan gümrükçüleri, bu vergiyi almaya devam ettiklerinden çiftçiler de ödedikleri vergiyi, ürünü tüccara verirken fiyatının üzerine ekleyerek satmaktaydılar. Böylece tüccarlar, yeni imzaladıkları tarifeler gereğince sadece %9 gümrük vergisi ödemeleri gerekirken, daha fazla meblağlar ödemişlerdi. Yani, tütün ekenlerin vermeleri gereken zer'iyeye resmini de yabancı tüccarlar ödemiş oluyorlardı. Yapılan hatayı fark eden Avusturya ve İngiltere sefaretlere durumu merkeze bildirmişlerdi. Bu olay üzerine merkez, derhal zer'iyeye resmini kaldırıp yerine tütün ekenden beşte bir vergi ve tütün satın alan yabancı tüccardan da %9 gümrük vergisinden başka vergi alınmamasını kararlaştırmıştı.³⁵ Ancak devlet, beşte bir olarak belirlediği vergiye bir karşılık bulamadığından, tütün ekilen yerlerin, öşriye ve haracıyeden olmayan arazi olduğunu gerekçe göstererek ve beşte bir vergi çalışmalarını başlatmıştı.

Meclis-i Muhasebe-i Maliye ve Meclis-i Vâlâ'da kararlaştırılan ve 1853 Haziran ayından itibaren geçerli olmak üzere zer'iyeye rüsumu, sadece ürün sahiplerinden alınacaktı. Dışarıya gönderilen, Osmanlı devleti sınırları içinde toplanan ve satın alınan tütünden öşür yerine seviye gereğince beşte bir ve gümrük vergisi alınıp başka bir bedel alınmaması kararları padişah tarafından da uygun bulunarak yürürlüğe girmişti. Geçmiş senelerde, mahsul sahiplerinden zer'iyeye resmi tahsil edilmeyen kalmış ise bunlar tümüyle tahsil edilecekti.³⁶ Merkez, öşür hâsılatının bu şekilde hesaplanarak hazineye ait olan kısmının düzgün tutulmuş kayıt defterleri ile

³² BOA., İ.MVL., 25/389, Hicri 6 Cemaziye'l-evvel 1257 (Miladi 26 Haziran 1841).

³³ TŞS., no: 291, ss. 333-337.

³⁴ TŞS., no: 291, s. 336.

³⁵ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184, Rumi 14 Haziran 1268 (Miladi 26 Haziran 1852).

³⁶ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184, Rumi 14 Haziran 1268; aynı defter s. 333, b. 337, Hicri 15 Cemaziye'l-evvel 1269 (Miladi 24 Şubat 1853).

gönderilmesine ve gönderilen meblağlarda eksik olmamasına dikkat edilmesini istemiştir.³⁷

Tütünün hasat mevsimi Kasım ayı idi. Hasat mevsimi yaklaştığı zaman, tütün ekili alanlarla, toplam üründen haberdar olmak ve aşar vergisinin zamanında ödenmesi için merkezden özel memurlar görevlendirilmekteydi. Tütünün tahmini miktarını belirlemek üzere, tütün ekimi yapılan her yere merkezden gönderilen fermanlarla senet ve pusula alıp verilerek bir defter tutulmaktaydı. Örneğin, 1852 yılında bu tür bir ferman, Tarsus kaymakamı Ali Ahzı Bey'e gönderilmişti. Kaymakam da Tarsus ahalisinden Ulaş Nahiyesi'nde oturan Hasan bin Ahmet Mevlidi'yi yukarıda belirtilen iş için kura ile seçip görevlendirmişti.³⁸

Ürün fiyatlarına bakıldığında, tütün ve tönbeki arasında bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Tütün satımında ölçü birimi olarak genellikle "zembil" kullanılmaktaydı.³⁹ 1850'de bir zembil tönbekin değeri 10 kuruş iken, bir zembil tütün ise 20 kuruş değerindeydi. Ayrıca, tönbekin külü de 4 kuruşa satılabilen bir mülk olarak kaydedilmişti.⁴⁰

İşlenmiş tütün "tönbeki (tenbakü)"den ziyade, "duhan" olarak adı geçen işlenmemiş tütüne rastlanması, tütün işleme sanayisinin çok gelişmiş olmadığını göstermektedir. Geniş ölçüde üretim yapılmasına karşılık, tütün işleme sanayisinin gelişmemiş olması, dönemin şartları gereği sanayi alanındaki gerilikten ileri gelmekteydi. Ayrıca, 1850 yılında tüccarların malları arasında, Mısır tenbaküsüne sıkça rastlanması da Mısır'dan Tarsus'a tönbeki getirildiğini göstermektedir. Aslen Şamlı bir tüccar Tarsus'ta Müftü Hanı'nda esnafa Mısır tönbekisi ve şeker satmaktaydı.⁴¹

Susam, bölgede yetiştirilen en önemli sanayi bitkileri arasında yer almaktaydı. Susam, tarım ürünleri arasında üretim yoğunluğu açısından ilk 5 ürün arasında yer almaktaydı. Susam üretiminin, Elvanlı Kazası ve çevresinde yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Ayrıca, çok az da olsa Tekeli Viranı ve çevresiyle, Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam mezralarında da susam ekimi yapılmaktaydı.⁴²

1851 yılı Tarsus aşar gelir kayıtlarına göre toplam susam hâsılatı 95,5 külek yani yaklaşık 3151,5 kg.'dır.⁴³ (Bkz. 1851 Tarsus'ta Tarım Ürünleri Hâsılatı Tablosu). Hem sanayi hem de ticaret açısından önemli bir tarımsal ürün olan susamın

³⁷ TŞS., no: 291, s. 133, b. 184.

³⁸ TŞS., no: 291, s. 127, b. 177, Hicri 22 Şevval 1268 (Miladi 9 Ağustos 1852).

³⁹ Aslı zenbildir. Hasırdan yapılmış ipli torbadır. Bkz. *Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1668.

⁴⁰ TŞS., no: 293, s. 28, b. 24.

⁴¹ TŞS., no: 293, s. 15, b. 13, Miladi 1850.

⁴² TŞS., no: 291, s. 189, 251, 252.

⁴³ TŞS., no: 291, s. 189.

işlenmesiyle elde edilen mamul mallar ise yağ, tahin ve helvadır. Yoğun yağ içeren susamdan en fazla yağ elde edilmekteydi. Susamın yağ haline getirilmesi, masara denilen değirmenlerde ezilip posası çıkarılarak gerçekleştirilmekteydi. Yılda ne kadar susam yağı elde edildiğine dair sicillerde bilgi bulunmamaktadır. Özellikle, yabancı tüccarlar tarafından talep edilen önemli bir tarım ürünü olan susamı, İngilizler Tarsus'tan satın alarak, iskele vasıtasıyla ülkelerine götürüyorlardı. Örneğin, 1846 yılında İbşa adlı tacirin susam ticareti yapmış olduğuna dair kayıtlar mevcuttur.⁴⁴

Tarsus, iklim ve toprak bakımından zeytin üretimi için elverişli bir bölge idi. Zeytin, yağ ve sabun üretiminde kullanılan önemli sanayi bitkileri arasında yer almaktaydı. Osmanlı topraklarının genelinde zeytin üretimine ayrı bir önem verilmiştir. Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan ziraatın gelişmesine yönelik talimnamelerde zeytin üretiminin çoğaltılması gerekliliğinin vurguladığı görülmektedir.⁴⁵ Buna uygun olarak, 1852 yılında Tarsus Sancağı'nda zeytin üretimini geliştirmek ve boş olan miri arazileri üretken hale getirmek amacıyla Ayvalık'tan işçiler getirtilmişti. Ayrıca, İzzet Efendi adında bir mühendis, Tarsus'taki zeytinlik için uygun arazileri araştırmış ve buraların tasarruf altında olup olmadığını tespit ederek merkeze bildirmişti. Tarsus dâhilinde, Tarak Tepesi'nin kuzeyinde, batısında, güneyinde ve doğusundaki tarlaların kenarlarında zeytin ormanlığı bulunduğundan tarla sahipleri, bu ağaçları ıslah edip faydalanmaktaydılar. Tarak Tepesi denilen yerin doğusunda, 10 kıta tarla olup deniz ile tarlaların aralarına da zeytin ile çam ağacı dikilmişti. Ayrıca, tarlaların kenarlarına genellikle zeytin ve harnup (keçiboynuzu) ağacı dikilerek sınırları belirlenmekteydi.⁴⁶ Sicillerde zeytinden elde edilen yağ ve sabuna ilişkin bol miktarda kayıt bulunmasına rağmen, terekelerde "zeytin" olarak bir kayda rastlanmamıştır.

Tarsus ilkçağlardan beri üzüm bağlarıyla ünlü bir yerleşim yeridir. Üzümün özellikle şıra (cere) ve pekmez üretiminde kullanılması yaygındı. Şıra bazı kayıtlarda "bekmez ceresi" şeklinde belirtilmiştir.⁴⁷ Üzüm şırası masara denilen değirmenlerde öğütülerek elde edilmekteydi. Tarsus'ta bağcılık yapılan arazi fiyatları konusunda bazı saptamalar yapılabilmektedir. Örneğin, 1852'de Mermercin adlı mezrada 10 dönüm bağ 2500, bu bağın ve tarlanın kirası ise 555 kuruştur.⁴⁸ 1837'de bir bağ asması 10 kuruş değerinde iken, bir bağ tahrası 4 kuruş idi.⁴⁹ Gökçeli Nahiyesi'nde 1841 yılında bir bağ 200 kuruş, şıra yapmak için kullanılan bir masara (değirmen) ise 400 kuruş değerindeydi.⁵⁰ Aynı tarihte bir kile üzümün fiyatı ise 5 kuruştur.⁵¹ Bu örneklerden, değirmen ve bağ tahrası gibi, bağcılıkta fiyatları konusunda da fikir edinilebilmektedir. Bunların, bağ ve üzüm fiyatlarına göre oldukça yüksek olduğu

⁴⁴ TŞS., no: 290, s. 252, Hicri 17 Zilka'de 1262 (Miladi 6 Kasım 1846).

⁴⁵ TŞS., no: 293, ss. 76-79, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

⁴⁶ TŞS., no: 291, s. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

⁴⁷ TŞS., no: 290, s. 124, b. 250, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁴⁸ TŞS., no: 289, s. 96, b. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

⁴⁹ TŞS., no: 289, s. 3, b. 17, Hicri 1253 (Miladi 1837).

⁵⁰ TŞS., no: 289, s. 34, b. 146, Hicri 1257 (Miladi 1841).

⁵¹ TŞS., no: 289, s. 35.

görülmektedir. 1846 yılına ait bir kayıta 4 bekmez (pekmez) ve 1 yağ ceresinin 6 kuruş olduğu belirtilmiştir. Cere, sıvı olmasına rağmen, adet olarak kaydedilmiştir.⁵² Cere ya da şıraya, genellikle kıyye veya küp ile ölçülerek ücreti belirlenmekteydi. Bu örnekte, ürün adet gibi kaydedildiği için ölçü aracı olarak küp kullanılma ihtimali yüksektir. 1853'te üzümünden elde edilen şıranın fiyatı ise kıyyesi 9 kuruş 15 para idi.⁵³ Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'ne göre, 1851 tarihli tarım ürünleri hâsılatlarına dair kayıtlarda belirtilen, bağ öşrü alınan yerlerin, Elvanlı Kazası köy ve mezraları, Kargılı, Çıldırım ve Yalnızdam mezraları olduğu görülmektedir. Söz konusu bu yerlerin toplam bağ öşrü, 190 külektir. En fazla bağ öşrü ise Kargılı, Çıldırım ve Yalnızdam mezralarından elde edilmiştir.⁵⁴

Bölgede pirinç, darı, nohut, mercimek, soğan gibi tarım ürünlerinin de ekiminin yapıldığına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Ancak, bunların buğday, arpa, duhan, pamuk, susam ve bağcılık kadar yoğun bir ekim oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Bu ürünlere, genellikle büyük çiftlik sahiplerinin ekim alanlarında rastlanmaktadır. Pirinç tarımı açısından önemli bir gelişme 1833'te İbrahim Paşa döneminde yaşanmıştır. İbrahim Paşa Tarsus'ta bulunan nehir mecrasına çeltiklik yapmak için çalışmalar yapmıştır. Böylece, pirinç ekimini arttırmak ve pirinç ekimi için elverişli yerleri kullanarak verimi arttırmaya çalışmıştır.⁵⁵ Tarsus'ta incelenen dönemde rastlanılan büyük çiftlikler arasında eski Tarsus kaymakamı Yakup Ağa'nın çiftliği de yer almaktadır. Yakup Ağa, ortakçılık usulü ile çiftçilik yapmaktaydı. Bu çiftlik, genelde ekimi çok az yapılan ürünlere de rastlanması açısından önem taşımaktadır. Örneğin, incelenen 1839–1856 arası sicil kayıtlarında, pirinç, mercimek, nohut ve darı gibi ürünlere çok az görülmektedir. Söz konusu ürünlerin birçoğu da Yakup Ağa'nın çiftliğinden kalkan harmanlar arasında yer almaktaydı.

1841'e kadar Tarsus Kaymakamı olan Yakup Ağa, Tarsus'un en zengin ve önde gelen kişilerinden biriydi. 1841'de vefat ettiğinde yüklüce bir tereke bırakmıştı. Yakup Ağa'nın terekesinde yer alan malların fiyatları özetle Tablo 9'da görülmektedir.⁵⁶ Bu mallar, Yakup Ağa'nın tarım sektöründe kullandığı araçlar ve bazı ürünlerle ilgili üretim miktar ve fiyatları hakkında fikir vermektedir.

⁵² TŞS., no: 290, s. 124, b. 250, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁵³ TŞS., no: 291, s. 235, b. 227, Hicri 11 Zilka'de 1269 (Miladi 15 Eylül 1853).

⁵⁴ TŞS., no: 289, s. 35.

⁵⁵ BOA., Hatt-ı Hümayun (HH.), 362/20107, Hicri 13 Recep 1249 (Miladi 26 Kasım 1833).

⁵⁶ TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1257-59 (Miladi 1841-1844).

Tablo 3- Eski Tarsus Kaymakamı Yakup Ağa'nın Terekesinde Yer Alan Tarımsal Ürün ve Araç-gereçlerin Miktar ve Fiyatları

Malın Cinsi	Miktarı	Değeri (kuruş)
Hınta (buğday)	75 kıyye-109 kile-2 külek	8190
Şair (arpa)	30 kıyye 64 kile	1920
Soğan	29 kıyye 15 kile	300
Öküz	Adedi 160 kuruştan 64 baş	10240
Camus	Adedi 410 kuruştan 11 baş	4510
Bargir	Adedi 350 kuruştan 8 baş	2800
Demir	29 kıyye	449
Kazma	5 kuruştan 117 adet	585
Boyunduruk, saban, taban, kızak	-	100
Döğen	10 kıyye 21 adet	210

Kaynak: TŞS., no: 289, s. 35, b. 143-146.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi buğday ve arpanın ekimi en yoğun iki tarım ürünü olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra soğan ekiminin de birden bire bu yılda arttığı görülmektedir. Öküz, camus ve bargirin, tarımsal faaliyetlerde araç olarak kullanılan en önemli hayvanlar olduğu göze çarpmaktadır. Tabloda görülen tarım aletleri ise tarımın geleneksel yöntemlerle yapıldığının bir göstergesidir. Söz konusu malların miktarlarına bakıldığında ise Yakup Ağa'nın büyük bir çiftliği olduğu ve büyük çapta çiftçilikle uğraştığı anlaşılmaktadır.

Fiyatlar, ürünlerin ekildiği yerlere ya da cinslerine göre farklılık gösterebilmekteydi. Örneğin, Elvanlı'da 3 külek pirinç 61 kuruşa satılırken, "miriye pirinç bahası" olarak 446 kuruş verildiği kaydedilmişti.⁵⁷ Yakup Ağa'nın harmanında bir külek pirincin değeri ise 8 kuruş olarak saptanmıştır.⁵⁸

Darı çok yoğun ekilen bir ürün olmamakla birlikte gerektiğinde buğday yerine kullanıldığı bilindiğinden önem taşımaktadır. Aynı zamanda hayvan yemi olarak da kullanılmaktaydı. Hayvan yemi, un, pekmez ve ilaç, olarak tüketilen harnub ekimine ise çok nadir rastlanmaktadır.⁵⁹

Tarsus'ta ekimi yapılan tarım ürünlerinin tohumlarına, "bider" ve "bezir" denilmekteydi. Bu tohumlar ekilmeden önce "gözer" adı verilen iri gözlü bir

⁵⁷ TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1255-57 (Miladi 1839-1842).

⁵⁸ TŞS., no: 289, s. 35.

⁵⁹ TŞS., no: 289, s. 35.

kalburdan geçirilerek ayıklanırdı.⁶⁰ Bu işlem sonrasında, genellikle serpme yöntemi ile tohumlar tarlalara ekilmekteydi.⁶¹ Tohum ile ürün fiyatları arasında önemli fiyat farkları söz konusuydu. Tohum fiyatlarının yüksek oluşu çiftçi üzerinde ayrı bir yük oluşturmaktaydı. Örneğin, buğdayın bir kilesi 100 kuruşa satılırken tohumu 431 kuruşa satılmaktaydı.⁶²

Büyükbaş hayvanlardan öküz tarım alanında iş gücünden büyük ölçüde yararlanan bir araç olarak kullanılmaktaydı. Öküzün yanı sıra at, önemli bir ulaşım aracı olmak yanında, tarımda da yine gücünden faydalanılan başlıca hayvanlardandı. Özellikle tarım ürünlerinin tarladan, madenlerin de yataklarından çıkarılarak, iskelelere taşınmasında deve ve at önemli roller üstlenmişlerdi. Bu nedenle bu hayvanlar, ulaşımda olduğu kadar ticari alanda da önemli unsurlardı.

SONUÇ

Çukurova Bölgesi'nin tüm tarihsel süreç boyunca bir tahıl ambarı olmasında Adana'nın yanında Tarsus'un da büyük payı vardır. Özellikle 1830'lu yıllar, bölgede tarımsal hayatın gelişmesi açısından bir dönüm noktasını ifade etmektedir. 1830 sonrası İbrahim Paşa'nın bölgede ziraati geliştirme çabaları tarımsal üretimdeki artış ve çeşitlilikle etkisini göstermiştir. Sulama kanallarının açılması, Mısır'dan kaliteli tohumlar getirilerek arpa ve pamuk tarımının geliştirilmesi, çiftçilerin para sıkıntılarının giderilerek verimli çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi teşvikler bu dönemde tarımsal hayatta ciddi bir reformun başlangıcına ortam hazırlamıştır. Seyreden süreçte Tanzimat'ın ziraati geliştirme politikaları çerçevesinde devlet tarafından kontrollü bir gelişme sağlanmıştır. Ziraat talimnameleri hazırlanarak taşra yerleşimlerine dağıtılmış ve ziraati teşvik için merkez tarafından sık sık emirnameler gönderilmişti. 1838 sonrası ticari gelişmelerle de Tarsus, merkez iaşesine katkıda bulunan ve zirai hammadde ihraç eden bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu çalışma ile ortaya konulmak istenen, bu süreçte tarımsal alanda yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin arkasında yatan asıl önemli nedenin Tarsus'un coğrafi olanaklılığı olduğunun vurgulanmasıdır. Anadolu topraklarında çok az yerleşimin sahip olduğu tarımsal coğrafya bölgede tarımın her dönem canlı kalmasını sağlamıştır. Mevcut coğrafya ve doğal kaynakların ancak doğru kullanıldığında geri dönüşümü olumlu etkiler yapmaktadır ki Tarsus ve içinde bulunduğu bölge bu nimetleri tarihsel süreç boyunca her daim ondan verim alabilecek şekilde doğru kullanmıştır. Çalışma boyunca gösterilmeye çalışılan tarihsel veriler de bunun en açık ifadesini oluşturmaktadır. Ele alınan süreç 19. Yüzyılın ilk yarısıydı ve tarımsal alanda bölgede

⁶⁰ TŞS., no: 293, s. 117.

⁶¹ Güran, *a.g.e.*, s. 85.

⁶² TŞS., no: 289, s. 35, Hicri 1255-1257 (Miladi 1839-1841).

ciddi bir dönüşümün başlangıcı yaşanmaktaydı. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu gelişme çok daha farklı ve büyük boyutlarda yaşanacaktı. Değişen dünya konjonktüründe özellikle ekonomik alandaki dönüşüm etkisini tüm dünya coğrafyasında olduğu gibi Osmanlı'da da gösterecektir. 1860 sonrası Çukurova'daki söz konusu bu tarımsal devrimin ayrıntılarıyla bir başka bilimsel çalışmanın konusu olacak kadar derin ve önemli olduğu vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

1. Şer'îye Sicilleri

Tarsus Şer'îye Sicilleri (TŞS.): Defter No: 289, 290, 291, 292, 293.

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Sadaret Mektubi Kalemi, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.): 55/18.

Sadaret Mektubi Kalemi, Umumiye (A.MKT.UM.): 240/86.

Hatt-ı Hümayun (HH.): 362/20107.

Haritalar (HRT.h.), 1078.

İrade-i Dahiliye (İ.DH.), 270/16869.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 25/389.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 73/1395.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): Defter No: 11808.

Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.): 393/91.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

BİLGİLİ, Ali Sinan, (2001), *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri: (Sosyo- Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÇADIRCI, Musa. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÇIPLAK, Necati. (2003). *İçel Tarihi*, Mersin: Selim Ofset Matbaacılık.

DEMİRTAŞ, Ali. (1996). *İçel İli İncelemeleri*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ERZEN, Afif. (1943). *Tarsus Klavuzu*, Maarif Matbaası, İstanbul.

GÖNEY, Süha. (1976). *Adana Ovaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları

GÜRAN, Tefik, (1988), *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- LANGLOİS, Victor, (1947), *Eski Kilikya*, (Çeviren: M. Rahmi Balaban), Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin.
- Mustafa Nuri Paşa, (1992). *Netayic'ül- Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı.
- QUATAERT, Donald, (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 1556–1562.
- ŞENER, Abdülatif. (1990). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.
- Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZOROĞLU, Levent. (1995). *Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları*, Adana: Kemal Matbaası